

**СПРОБА ОРГАНІЗАЦІЇ РОЯЛІСТСЬКОГО ПОХОДУ
ГЕРЦОГОМ А.Є. де РИШЕЛЬЄ ПРОТИ РЕВОЛЮЦІЙНОЇ ФРАНЦІЇ
наприкінці XVIII ст.**

У статті йдеться про спроби французів, котрі не прийняли буржуазно-демократичної революції в себе на батьківщині й емігрували в південні регіони Російської імперії, організувати на теренах Новоросії осередок спротиву республіканським ідеям. Відмічено непересічну роль у цій справі рояліста герцога Армана-Еммануеля де Ришельє. Окреслено причини, через які вказаний намір не здійснився.

Ключові слова: революція у Франції, французькі роялісти, консервативно-монархічна еміграція, Новоросія, А.-Е. де Ришельє, принц Конде.

В статье рассматриваются попытки французов, которые не приняли буржуазно-демократическую революцию у себя на родине и эмигрировали в южные регионы Российской империи, организовать в пределах Новороссии очаг сопротивления республиканским идеям. Отмечено активное участие в этом деле роялиста герцога Армана-Эммануэля де Ришелье. Очерчены причины, из-за которых эта задумка не осуществилась.

Ключевые слова: революция во Франции, французские роялисты, консервативно-монархическая эмиграция, Новороссия, герцог А.-Э. де Ришелье, принц Конде.

The article discusses the attempts of the French, who have not accepted the bourgeois-democratic revolution in their homeland and emigrated to the southern regions of the Russian Empire, to organize within Novorossia center of resistance republican ideas. Is noted active participation in this matter of the royalist Duke Armand-Emmanuel de Rishelle. Delineated the reasons for which this idea has not been realized.

Keywords: Revolution in France, French royalists, conservative-monarchical emigration, Novorossia, Duke A.-E. de Rishelle, the Prince Conde.

Наприкінці XVIII ст. міжнародні стосунки між Францією та Росією знаходилися в напруженому стані. Це було пов'язано з революційними змінами в європейській державі, що знайшло своє відображення у переселенні представників дворянського стану зі своєї батьківщини до царської держави. Уряд Катерини II (1762–1796 рр.) привітно зустрів цих емігрантів, надаючи їм матеріальну допомогу та земельні наділи, наприклад, у Новоросійському краї. Даний процес отримав назву — період інтенсивної міграції французької аристократії на південь України¹.

Наступник імператриці Павло I (1796–1801 рр.) проводив таку ж переселенську політику, яку розпочала ще цариця. В результаті, емігранти отримали значні земельні площі на півдні України, де мали змогу розвивати окремі галузі господарства (вівчарство, виноградарство, садівництво та ін.)², про що свідчать матеріали Державних архівів Одеської та Херсонської областей. Так, поміщиками та підприємцями півдня України стали Вільгельмін Рув'є³, Карл Іванович Пот'є⁴, Рене Осипович Вассал⁵, Карл Францевич Сент-Прі⁶, Арман де Поліньяк⁷ та інші. Їм належали маєтки у Дніпровському повіті Таврійської губернії (села Емануїлівка (пізніше Кларівка, зараз — Приморське), Михайлівка, Софіївка та інші адміністративні одиниці), земельні наділи окремих районів Херсонської губернії і Кримського півострова⁸.

У дореволюційній та радянській історіографії виділялася, в основному, єдина причина такого сприятливого ставлення російської влади до французьких емігрантів — намагання царського уряду відвести увагу Пруссії та Австрії від розділення Речі Посполитої, направляючи їх сили проти республіканської Франції. Так, дослідник О. Вайштейн з цього приводу зазначає: «...Розрахунковим дипломатичним ходом, виявляючи постійну готовність втручатися у французькі справи, Катерина простим способом до Берліна та Відня: втягнула їх у війну з Францією — було самим простим способом звільнити собі руки в Польщі, яку Катерина хотіла поглинути сама, без допомоги своїх вічних конкурентів...»⁹. Такої ж думки дотримувалися О. Дружиніна¹⁰, П. Безобразов¹¹ та інші науковці. Отже, на протязі майже двох століть в історіографії даної проблематики була присутня виключно дана точка зору.

Водночас в публікації наводяться нові відомості стосовно відносин між російською владою та французькими емігрантами у зазначеному регіоні. Даний факт був пов'язаний із діяльністю герцога Армана-Еммануїла де Ришельє (Арман Еммануїл Софія-Септимані де Виньєро дю Плесси, граф де Шинон, 5-й герцог Ришельє), який намагався створити велику французьку колонію на півдні України, яка б складалася з аристократії. Сучасники зазначали, що А.Е. де Ришельє був талановитим адміністратором і політичним діячем, і взагалі високоосвіченою особистістю¹². Дослідниця О. Полевщикова так відмічала початок його служби в царській державі: «По признанию Ланжерона, поступившего на службу весной 1790 года, среди них было немало «жалких авантюристов», приехавших в Россию в поисках чинов и высоких покровителей, которых можно одурачить. Неудивительно, что и в армии, и при дворе с таким недоверием отнеслись к Роже де Дама, Ришельє и самому Ланжерону, готовых рисковать жизнью «ради одного лишь страстного желания отличиться». Едва узнав о предстоящем штурме крепости, Измаил, Ланжерон и Ришельє вместе с сыном принца де Линя Шарлем немедленно отправились в армию Потемкина. 10 и 11 ноября, находясь в Яссах, Ришельє и Ланжерон написали письмо князю с просьбой присоединиться к русской армии, расположенной под Измаилом»¹³.

У цьому листі до головнокомандувача Південної армії, князя Г.О. Потьомкіна йшлося: «Я всегда имел живейшее желание служить под начальством Вашей Светлости и быть свидетелем Вашей славы. Частные обстоятельства и

моя служба при особе Короля Франзуского не дозволяла мне этого до сих пор. Был в настоящее время свободен и полагая, что война не кончена, я надеюсь что Ваша Светлость позволите мне быть сведетелем ея успехов и принять участие в предстоящем походе. Я имею честь препроводить Вашей Светлости письмо, которое князь де Линь передал в Вене князю Карлу де Линю и мне. 10 ноября 1790 год»¹⁴. В результаті він отримав дозвіл від генерал-фельдмаршала і взяв участь у бойових діях царських військ у штурмі фортеці Ізмаїл, за що отримав орден святого Георгія 4-го ступеня та шпагу з написом «За відвагу»¹⁵. Таким чином, герцог зв'язав подальшу свою долю з Новоросійським краєм, який став для нього другою батьківщиною¹⁶.

У той же час кардинальні зміни (проголошення Першої республіки, страта короля Людовіка XVI, якобінський терор) в революційній Франції дали поштовх до збільшення кількості французьких аристократів, які залишали батьківщину і приєднувалися до сформованої принцом Конде армії. В 1797 р. вона налічувала близько 13 тис. чол. У війні 1795–1797 рр. армії держав антифранцузької коаліції (Пруссія, Іспанія, Австрія, Неаполь, Тоскана, Голландія, Англія) були розгромлені революційними військами, що призвело до підписання Кампо-Формійського мирного договору. Це змусило емігрантський корпус графа Прованського евакуюватися з південної Німеччини. В результаті в середині вересня 1797 р. Людовік XVIII прийняв рішення, після низки переговорів з царським урядом, перейти на російську службу.

Історик Д. Бовикін відмічав як саме ці наміри принца крові сприйняв імператор Павло I: «Изложенные Павлом I в публикуемом письме условия были жесткими, но — следует отдать должное императору — предварительными и максимально ясными. Послание написано в довольно холодном тоне, видно в нем и определенное недоверие к принцу: пообещав сохранить за французскими офицерами их звания, император подстраховывался и подчеркивал, что это коснется только тех, кто получил звание до принятия им соответствующего решения. Однако едва ли можно полагать, как считает Ф. д'Агэй, что «огромным сюрпризом для эмигрантов оказалась организация армии в соответствии с русскими порядками», а изначально предложение Павла I «предполагало значительную степень автономности». Другое дело, что императору было лестно выступать в качестве благодетеля и Людовика XVIII, и войск Конде, «доставляя им, — как писал Павел I в августе 1797 г., — в Империи Нашей безопасное пристанище и по возможности выгодное пристроение»¹⁷.

А.-Е. де Ришельє з ентузіазмом зустрів це бажання принца Конде тому, що герцог мав наміри згрупувати усю французьку міграцію на південному заході Російської імперії в цей час. Він прибув до табору роялістської армії з грошовою субсидією в розмірі 60 тисяч дукатів від царського уряду. Майбутній прем'єр-міністр Франції намагався переконати Людовіка XVIII у доцільності заселення королівською аристократією степів Новоросійського краю, де повинен утворитися центр дворянської еміграції і саме звідти мав розпочатися їх похід проти республіканської держави. Сам же герцог бачив себе губернатором цієї колонії. Але граф Прованський негативно сприйняв пропозицію А.-Е. де Ришельє тому, що він не хотів займатися трудовою діяльністю, та й ще як хлібороб.

В результаті, наміри герцога так і залишилися нездійсненими. Натомість цей відомий француз отримав від цих переговорів з принцом крові лише негативні наслідки. А саме, він був занесений до списку емігрантів у Франції, було конфісковано його майно та заарештовані його дружина й родичі революційним урядом¹⁸. І все ж таки А.-Е. де Ришельє продовжував брати активну участь у військових діях країн коаліції проти республіки, і тільки на початку XIX ст. повернувся до Росії. Хоча під час правління Наполеона цей дворянин звернувся до консула з проханням викреслити його зі списку емігрантів. Але правитель тогочасної Франції відмовив герцогу в цьому. Тільки імператор Олександр I особисто виклопотав у Наполеона виключити його зі списку емігрантів. Після чого А.Е. де Ришельє знову присягнув на вірність російському монарху і став градоначальником Одеси у 1803 р., а з 1805 до 1814 рр. — новоросійським генерал-губернатором. І тільки в 1814 р. А.-Е. де Ришельє повертається до Франції, де стає спочатку міністром закордонних справ (1815–1818 рр.), а потім першим міністром Людовіка XVIII (1815–1818, 1820–1821 рр.)¹⁹.

Таким чином, герцог А.Е. де Ришельє, намагаючись врятувати свою батьківщину від «революційної загрози», прагнув створити центр роялістської еміграції на півдні України наприкінці XVIII ст. для того, щоб почати організовувати похід королівської армії проти республіканської Франції. Але у зв'язку з небажанням тієї особи, яка повинна була стати символом дворянського походу — принцом Конде — ці наміри А.Е. де Ришельє так і залишилися лише його мрією. Отже, проаналізувавши архівні джерела та напрацювання сучасних дослідників, можна виділити ще одне направлення зовнішньої політики царського уряду щодо революційної держави в цей період, що дозволяє конкретизувати один з аспектів міжнародних відносин Франції та Росії у XVIII ст.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

¹ Сидорович Є.С. Вплив окремих французьких емігрантів та їх родин на економічний розвиток Новоросійського краю в першій половині XIX ст. // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. — 2012. — Вип. 56. — С. 171–175.

² Прошлое служит настоящему. Государственный архив Херсонской области / Составители А.А. Луганская, А.А. Михайлова, А.Н. Назарова, З.С. Орлова. — Херсон: Государственный архив Херсонской области, 1991. — 72 с

³ Державний архів Одеської області, ф. 1, оп. 219, спр. 1, арк. 18–19.

⁴ Державний архів Херсонської області, ф. 14, оп. 1, спр. 122, арк. 1.

⁵ Там само, спр. 123, арк. 1–2, 4, 6; спр. 307, арк. 1.

⁶ Там само, спр. 54, арк. 2–3; спр. 444, арк. 2.

⁷ Там само, спр. 336, арк. 13.

⁸ Шишмарев В.Ф. Романские поселения на юге России: Научное наследие / Отв. редактор акад. В.М. Жирмунский. — Л.: Наука, 1975. — 244 с.

⁹ Вайнштейн О.Л. Очерки по истории французской эмиграции в эпоху великой революции (1789–1796 гг.). — Харьков: Государственное изд. Украины, 1924. — 130 с.

¹⁰ Дружинина Е.И. Северное Причерноморье в 1775–1800 гг. — М.: Издательство Академии наук СССР, 1959. — 272 с.

¹¹ Безобразов П.В. О сношениях России с Францией. — М.: Университетская типография, Страстной бульвар, 1892. — 470 с.

¹² Прошлое служит настоящему. Государственный архив Херсонской области / Составители А.А. Луганская, А.А. Михайлова, А.Н. Назарова, З.С. Орлова. — Херсон: Государственный архив Херсонской области, 1991. — 72 с.

¹³ Полевщикова Е. Французские волонтеры в Измаиле: неопубликованные записки графа Ланжерона // Дерибасовская-Решильевская: Литературно-художественный, историко-краеведческий иллюстрированный альманах. — 2007. — Вып. 29. — С. 6–11.

¹⁴ Письма князю Г.А. Потемкину-Таврическому // Записки Одесского общества истории и древностей. — 1875. — Т. 9. — С. 227–259.

¹⁵ Полевщикова Е. Французские волонтеры в Измаиле: неопубликованные записки графа Ланжерона // Дерибасовская-Решильевская: Литературно-художественный, историко-краеведческий иллюстрированный альманах. — 2007. — Вып. 29. — С. 6–11.

¹⁶ Письма князю Г.А. Потемкину-Таврическому // Записки Одесского общества истории и древностей. — 1875. — Т. 9. — С. 227–259.

¹⁷ Бовыкин Д.Ю. Эмигрантский корпус Конде на русской службе // Россия и Франция XVIII–XX века. — 2006. — Вып. 7. — С. 77–86.

¹⁸ Орлова З.С. Колекція документів з історії Херсонщини: Огляд фонду № 324 / Державний архів Херсонської області. — Херсон, 2007. — 72 с.

¹⁹ Шишмарев В.Ф. Романские поселения на юге России: Научное наследие / Отв. редактор акад. В.М. Жирмунский. — Л.: Наука, 1975. — 244 с.

Стаття надійшла до редколегії 26.11.2012.